

MÜƏLLİMİN ÖZÜNÜTƏHSİLİ ÜÇÜN

Abşeron yarımadasının fiziki-coğrafi səciyyəsi və xarakterik xüsusiyyətləri

İnsaf Kamil qızı Həmzəyeva

MAKA Ekologiya İnstitutunun şöbə müdiri

E-mail: chingiz.gamzaev@mail.ru

Rəyçilər: p.ü.f.d., dos. S.S. Həmidov,
t.ü.f.d., dos. A.M. Quliyev

Açar sözlər: torpaq, deqradasiya, münbitlik, mineral maddələr, makroelementlər, mikroelementlər, radioaktiv elementlər, təmizlənmə dərəcəsi, ekoloji problemlər, çirklənmə

Ключевые слова: почва, деградация, плодородность, минеральные элементы, макроэлементы, микроэлементы, радиоактивные элементы, степень очищения, экологические проблемы, загрязнение

Key words: land, degradation, fertility, mineral matters, makroelements, microelements, radioactive elements, degree of cleaning, ecological problems, to get dirty

Abşeron yarımadası – Xəzər dənizinin qərb sahilində, Azərbaycan dövləti ərazisində yarımada. Yarımada Bakı, Sumqayıt və Xırdalan şəhərləri ilə yanaşı, 32 qəsəbə yerləşir. Abşeron rayonunun inzibati ərazisi 1407,5 m².

Böyük Qafqaz təbii vilayətin şərqində yerləşən Qobustan-Abşeron fizikicoğrafi rayonu Xəzər dənizinin sahillərindən şimal-qərbdə Gədi dağına (1222 m) qədər olan əraziləri əhatə edir. Rayon cənub-qərbdə Şirvan düzünə qədər, cənubda Cənub Şirvan düzünə qədər uzanır. Qobustan alçaq dağlıq sahəsi və Ələt tirəsi fiziki-coğrafi rayonda mühüm relyef formalarıdır. Burada həmçinin yarıqanlar, alçaq dağlar, tirələr, dağlararası çökəkliklər və sahilboyu terraslar geniş yayılmışdır.

Şəkil 1. Abşeron iqtisadi rayonu

Abşeron yarımadası Böyük Qafqaz dağlarının cənub-şərq hissəsində yerləşir və 5 hissəyə bölünür: qərb, cənub-qərb, mərkəzi, şərq və şimal-qərbi. Relyefi şimaldan alçaq dağlarla əhatə olunmuşdur.

Cənub-qərbdən inversion relyefi alçaq dağlarla əhatə olunmuşdur. Burada sinklinal laylar möhkəmdir, bəzi yerlərdə pilləkənvari çökəklik, düzənlik və dərələrlə kəsilir.

Şimal-Qərbdə özünəməxsus relyef formalaşmışdır və duzlu sahələrə – duzlaqlara rast gəlinir.

Abşeron yarımadası Xəzər dənizinin sahilində, Böyük Qafqazın periferik hissəsində, dənizdən 300-400 m yüksəklikdə yerləşir. Abşeron yarımadasının cənub-qərb relyefi pliosen dövründən formalaşmağa başlamışdır, əsasən alçaq dağlarla səciyyələndirilir.

Abşeronun torpağı yarımşəhra tipinə aiddir. Torpağın əsas tipi gilli və boz torpaqlardır. Əsas tiptən əlavə şoran, duzlu, qumlu, struktursuz torpaqlara da rast gəlmək olur. Bu torpaqlar az qidalıdır və onlarda humusun miqdarı azdır. Abşeron torpaqlarını öyrənən alimlər bu torpaqları az humuslu yarımşəhra tipinə aid edirlər. Onlar göstərir ki, Xəzər sahili qumsal və karbonatlı torpaqlardır. Yarımadanın şərq hissəsi boz, orta hissəsi boz-qonur, qərb hissəsi isə qonur tipli torpaqlardır. Humus az (1,15-0,19) karbonatlar isə torpağın dərinliklərində 14,2%-ə çatır. A.S.Priobrajenski göstərmişdir ki, Abşeron yarımadasının torpaqlarının şorlaşması yeraltı sular ilə deyil, şorlu-duzlu süxur laylarının olması, həmçinin torpaqların dənizin çəkilməsindən yaranması ehtimalı ilə bağlıdır.

Abşeronun torpaq örtüyü müxtəlifliyinə görə fərqlənir. Bu torpaqlar bir-birindən mexaniki tərkibinə, duzlaşma dərəcəsinə görə fərqlənir. Abşeron torpaqları üzvi maddələrlə zəngin olmayan torpaqlardır. Abşeron yarımadasının mərkəzi hissəsi əsasən boz-qonur torpaqlardan ibarətdir. Yarımadanın torpaq örtüyü üçüncü, qismən də dördüncü dövr torpaqəmələgətirən qalıqlardan ibarətdir. Abşeron yarımadasında əsasən müxtəlif dərəcəli duzlu gilli, ağır, orta ağır gillicəli, qumlu gilli, qumlu torpaqlar geniş yayılmışdır. Boz-qonur torpaqların möhkəmliyi 20-100 sm arası geniş intervalda dəyişir. Relyef müxtəlifliyindən asılı olaraq boz-qonur torpaqların strukturu da dəyişir. Qüvvəli torpaqlara adətən düzənlik və dərələrdə rast gəlinir. Bu torpaqların morfoloji təsviri onu göstərir ki, adətən onların rəngi boz-qonur və açıq boz-qonur rəngdə olur. Onlar sıxılmış profilə malikdirlər və aralarında olan genetik horizontlar zəif fərqlənir.

Aparılan araşdırmaya əsasən atlas məlumatlarını nəzərə alaraq və ArcGIS proqramını istifadə edərək Abşeron rayon ərazisinin torpaq örtük xəritəsi qurulmuşdur.

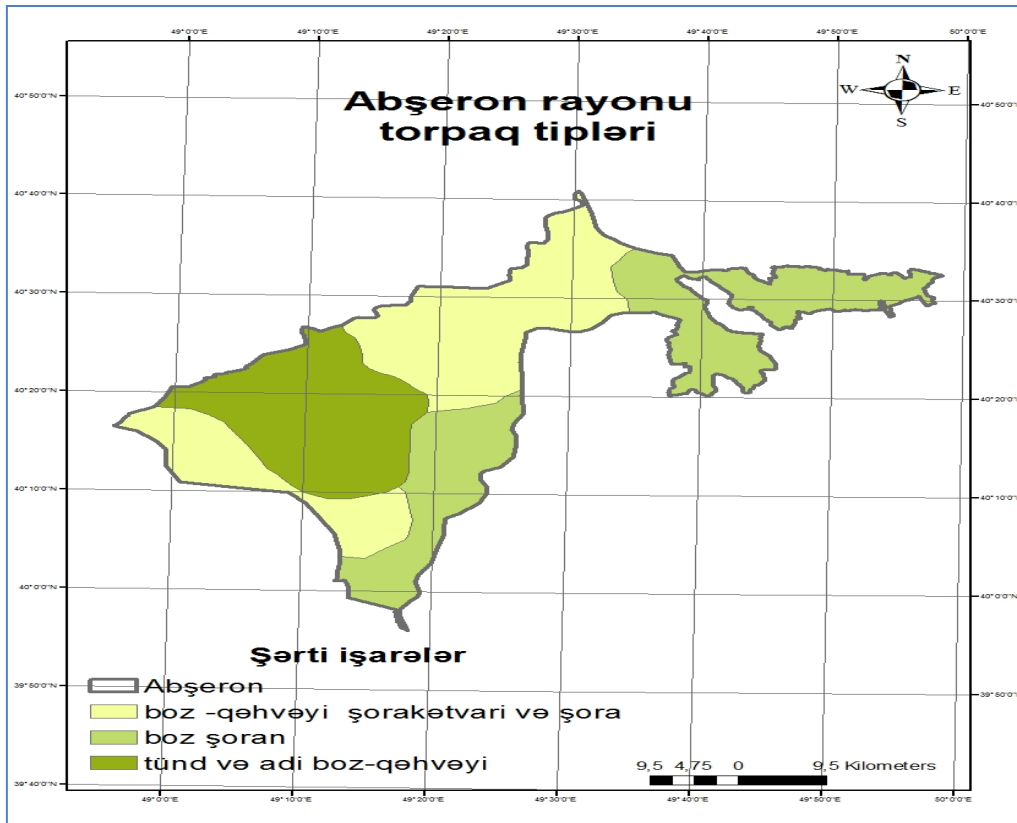
Boz-qonur torpaqların mexaniki tərkibi orta ağır-gillicəlidir. Sahilyanı zoloğa yaxın bu torpaqlar gillicəli və qismən qumlu-gillicəlidir, lakin yarımadanın mərkəz və şimal-qərb hissəsində isə gilli və ağır gillicəli olur.

Gillicəli və qumlu qilli torpaqlar külək eroziyasına və çöküntülərə daha çox məruz qalır, hansılar ki, sahilyanı ətrafdan külək vasitəsilə nəql olunur.

Boz-qonur torpaqlar üçün orta və aşağı hissədə olan səthi üfüqdə mexaniki tərkibin yüngül olması daha çox xarakterikdir. Bu külək eroziyasının nəticəsidir.

Külək eroziyası bir tərəfdən xırda torpaq hissəciklərinin sovrulması, digər tərəfdən isə sahilyanı ərazilərdən qumlu çöküntülərin toplanması nəticəsində baş verir.

Abşeronun cənub-şərqində əsasən boz yarımşəhra torpaqlar – Qaradağ, Qobu, Lökbatan rayonlarında, həmçinin Qobustan yüksəkliyinin (Boğaz düzənliyi) ətəyində delüvial yataqlarda yayılmışdır. Bu torpaqların formalaşması yarımşəhra şəraitində keçir, onlar duzsuz, az humuslu və struktursuz olurlar. Boz torpaqlar əsasən nazik bir yovşan efemer forması altında inkişaf etmişlər. Torpaqəmələgətirən süxurlar əsasən delüvial-prolüvial şeyflər hesab olunur.

Abşeron ətrafında boz torpaqlar şimal-qərb hissədə geniş yayılmışdır. Ceyranbatan Su anbarının şimal hissəsindən başlayaraq 3-4 km enliyində Boğaz düzənliyində və Qiləzinin bo-yu hissəsi boz torpaqlardır. Bu boz torpaqlar allüvial-prolüvial, prolüvial-delüvial yataqlarda yayılmışdır. Sahilyanı qumluğa yaxın boz torpaqlara, qumlu gilli, gilli yataqlarda balıqqulağı qatları ilə quma rast gəlinir.

İqlim quraqlığı, bitki örtüyünün incəliyi, torpağın gəncliyi ilə əlaqədar olaraq bu torpaqlar tam formalaşmamışdır və humusun yığılması çox asta temple gedir. Mexaniki tərkibinə görə bu torpaqlar ağır-gillicəli və gillidirlər. Fiziki gilnin miqdarı orta hesabla 77 % təşkil edir.

Abşeron torpaqlarında humusun tərkibinin zəif olması və qum hissəciklərinin çox olması, bu torpaqların strukturunun zəif olmasına gətirib çıxarır. Müşahidə olunan torpaq yığılmaları isə bu halda humusun çox olması ilə əlaqədar yox, yüksək karbonatlıq ilə bağlıdır. Torpaqların emalı zamanı, mexaniki qüvvələrin təsiri altında torpaq aqreqatlarının dağılması əmələ gəlir və onlar qumlu və tozlu hissəciklərə bölünür. Bu halda torpağın üst qatı külək eroziyasına çox zəif tab gətirir, buna görə də Abşeronda deflyasiya çox geniş yayılmışdır.

Abşeron ətrafında qumlar 30 min ha-ya yaxın ərazi təşkil edir, əsasən də yarımadaının sa-hilyanı ətrafında yayılmışdır. Onlardan 3,5 ha-dan çoxu hərəkət edən qumlar təşkil edir.

Smirnov-Loginova görə (1977) Abşeronda iki cür torpaqlara rast gəlinir: üçüncülü yüksək kvarts tərkibli minerallı torpaq və müasir Xəzər xırdalanmış balıqqulaqlarından ibarət olan torpaqlar.

Abşeronda torpaq ehtiyatlarının deqradasiyasının əsas səbəbləri bunlardır. Xəzər dənizi-nin səviyyəsinin qalxması, neft quyularından çıxan ballast sularının yaratdığı gölməçələr, bağ və digər sahələrin ifrat suvarılması nəticəsində yaranan şoranlaşma.

1. Şərakətləşmə və bataqlaşma – leysan yağışları və sel sularının gətirdiyi duzlu, gilli çö-küntülər, şimal-şərq küləklərinin təsiri altında yaranmış qum sovrulması, su eroziyasının təsiri

altında yaranmış deflyasiya və səthi suların eroziyası.

2. Deqradasiya olunmuş şoranlı-şərakətli boz-qonur torpaqlarda yay aylarında təbii nəmlik və rütubət çatışmazlığı nəticəsində arid bioiqlim şəraiti və bioloji aktivliyin zəifləməsi.

Qumsal-yüngül gillicə və şoranlı-şərakətli gilli-gillicəli boz-qonur torpaqların deflyasiya və səthi su eroziyası nəticəsində humus və qida maddələrinin itirilməsi. Abşeronda qrunut sularını torpaq əmələ gətirən süxurların kimyəvi tərkibindən, süxurların dərinliyindən relyef və dəniz məsafəsindən asılı olaraq müxtəlif dərəcədə mineralaşmışdır.

Məqalənin aktuallığı. Abşeron yarımadasının fiziki-coğrafi səciyyəsi və xarakterik xüsusiyyətlərindən danışılır.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalədə torpaq örtüyünün xarakterik xüsusiyyətlərindən bəhs edilir və ArcGIS proqramını istifadə edərək ərazinin torpaq örtük xəritəsi qurulur.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən şoranlaşmış torpaqların bərpa edilməsində, torpaq sahəsində çalışan mütəxəssislər tərəfindən istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Babayev M.P. Antropogen torpaqların təsnifatı. Azərbaycan Torpaq Cəmiyyətinin əsərləri. Bakı, 2001, səh. 19-28.
2. Məsimov N.M. Azərbaycan Respublikasında ekologiya. Bakı: Mütərcim. 1999, 26 səh.
3. Mustafayev T. Ekologiyadan konspekt. Bakı, Azərneşr, 1993.
4. Mamedov H.M. Проблемы экологии. М. Знание, 1989.
5. İnternet resursları.

И.К. Гамзаева

Физико-географические особенности и характеристики Апшеронского полуострова

Резюме

В статье рассматриваются физико-географические и характерные особенности Апшеронского полуострова. По результатам исследований построена карта почвенного покрова Апшеронского региона с учетом данных атласа и с использованием программы ArcGIS.

I.K. Hamzayeva

Character and characteristic features of physics and geography of the Absheron peninsula

Summary

With is dealt in the article from physical and geographical and characteristic features of the Absheron peninsula. Absheron have been built land cover map husband of region carrying out to investigate taking into account atlas information mostly and using ArcGIS program.

Redaksiyaya daxil olub: 23.08.2021

Təqdim olunan məqalələrə tələblər

1. Digər redaksiyalara təqdim olunmamış məqalələr qəbul edilir.
2. Məqalələr son tədqiqatların nəticələrini əks etdirməli, yeni ideyalarla zəngin olmalı, elmi məqalələrin yazılışına qoyulan tələblər gözlənilməlidir.
3. Məqalənin mətni təxminən 6-8 səhifə olmalıdır. Azərbaycan, rus və ingilis dillərində məqaləyə aid açar sözlər verilir.
4. Məqalənin mətni Azərbaycan dilində latın əlifbası (Times New Roman), rus dilində kril əlifbası və ingilis dilində ingilis (ABŞ) əlifbası ilə Times New Roman — 14 şrift ilə 1,5 intervalla yığılmalı, elektron variantı ilə birlikdə (disklə) təqdim olunmalıdır.
5. Məqalələr üç dildən — Azərbaycan, ingilis və rus dillərindən birində çap olunur. Yazıldığı dildən əlavə digər iki dildə məqalənin xülasəsi təqdim edilir. Xülasədə müəllifin soyadı, adı, atasının adı, məqalənin adı, irəli sürülən başlıca elmi müddəalar, tədqiqatdan alınan nəticələr, problemin nəzəri və praktik əhəmiyyəti öz əksini tapmalıdır.
6. Məqaləyə müəllif haqqında aşağıdakı məlumatlar təqdim olunur: adı, soyadı, iş yeri, vəzifəsi, elmi dərəcəsi və adı, iş və ev telefonları, ünvanı, E-mail.
7. Məqalə aşağıdakı ardıcılıqla yazılır: birinci sətirdə böyük hərflərlə məqalənin adı; ikinci sətirdə müəllifin adı və soyadı, elmi dərəcəsi və elmi adı; üçüncü sətirdə iş yeri, vəzifəsi, daha sonra elektron poçtu (E-mail).
8. Həmmüəlliflərin üç nəfərdən artıq olması məqsədəuyğun deyildir.
9. Redaksiya məqalədə zəruri dəyişiklər və ixtisarlara, redaktə aparmaq hüququna malikdir.
10. Məqalələrə iki mütəxəssisin rəyi, şəbə və ya kafedranın, həmçinin ali məktəbin Elmi Şurasının və orta ixtisas təhsili məktəbinin Pedaqoji Şurasının iclas protokollarından çıxarışlar əlavə olunur.
11. Məqalədəki faktların, məlumatların dürüstlüyünə müəlliflər cavabdehdir. İrəli sürülən elmi müddəalar müəllifin özünə məxsus olmalı, istifadə edilmiş nəzəri fikirlərin mənbəyi göstərilməlidir.
12. Məqalədə son 5-10 ildə çap olunan əsərlərə istinadlara üstünlük verilməlidir. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə deyil, istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinəndi ardıcılıqla nömrələnməli və məsələn, (1) və ya (1, s.119) kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətnədə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.
13. Jurnal öz profilinə uyğun məqalələri dərc edir.
14. Elmi məqalələrin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq aktualıq əsaslandırılmalı, elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.
15. Plagiatlıq faktları aşkar edildikdə həmin məqalənin nəşri dayandırılır.
16. Məqalə müəlliflərinin hüquqları qorunur.
17. Jurnalda «ardı növbəti nömrədə» adı altında seriya məqalələr dərc olunmur.
18. Məqalələrin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun gəlməlidir.
19. Məqalələrdə müəllif(lər)in işlədiyi müəssisə və onun ünvanı, müəllifin elektron poçt ünvanı göstərilməlidir.